

VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS
HUMANITARINIŲ MOKSLŲ FAKULTETAS
ISTORIJOS KATEDRA
MIGRACIJOS POLITIKOS IR LIETUVIŲ DIASPOROS ISTORIJA

Jovita Jankauskienė

**PASITRAUKIMO LEMTIS IR MISIJA TOMO VENCLOVOS
GALVOJIMUOSE**

Tiriamasis darbas

Vadovas: prof. habil. dr. Egidijus Aleksandravičius

Kaunas, 2010

TURINYS

1. ĮVADAS
2. TOMO VENCLOVOS EMIGRACIJOS MOTYVAI
3. EGZILIO MISIJA TOMO VENCLOVOS GALVOJIMUOSE
4. EMIGRANTO TOMO VENCLOVOS AUTOREFLEKSIJOS
5. IŠVADOS
6. ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

1.

1. ĮVADAS

Tomas Venclova save įvardija kaip naująjį išeivį. Jis iš Lietuvos pasitraukė palyginti vėlai – tik 1977 metais, tai daugiau nei keli dešimtmečiai skiriantys jį nuo II pasaulinio karo metų emigracijos bangos, kurią, jos dalyvių nuomone, galima prilyginti Didžiajai Emigracijai vykusiai po 1931 metų sukilimo.¹ Kiekviena emigrantų generacija turėjo savo vertybes, problemas, savitą požiūrį į egzilio misiją, o savosios lemties ir misijos svarstymai emigracijos kūryboje buvo dažna tema.² Galbūt gali kilti klausimas, kodėl į šias problemas bus žiūrima būtent iš Tomo Venclovos pozicijų? T. Venclova pasirinktas neatsitiktinai, kadangi, jis ir jo kartos išeiviai, buvo šiek tiek kitokie negu anksčiau išvykusieji. Jie buvo užaugę ir subrendę Sovietinėje Lietuvoje, taigi pažinę ją geriau negu kiti, ir ne per vieną dieną nusprendę pasirinkti emigranto kelią. Tomo Venclovos atvejis išskirtinis ir tuo, kad užaugęs Lietuvos elito šeimoje, būdamas Sovietinėje Lietuvoje žymaus bei gerbiamo žmogaus sūnumi, nesugebėjo čia pritapti. Anot Juozo Girniaus labai retai apsisprendžiama savo kraštą palikti laisvai, be jokios prievartos. Netiesiogine prievarta jis vadina skurdą, o tiesiogine – politinį persekiojimą.³ Galima sakyti, kad T. Venclovos atvejis buvo vienas iš tų retųjų, kadangi jis savo noru paliko tėvynę. Nuo daugelio kitų egzilų jį skiria ir požiūris į emigraciją. Daugeliui tai buvo didelė netektis ir nelaimė, tačiau T. Venclova, net ir užaugęs šalyje, kur neigiamas požiūris į emigraciją buvo formuojamas tendencingai, į ją žvelgė kaip į teigiamą ir natūralų dalyką.

Šio darbo objektas – pasitraukimo lemtis ir misija Tomo Venclovos galvojimuose. Darbo tikslas – atskleisti kaip Tomas Venclova suvokė emigraciją ir jos keliamus iššūkius. Šiam tikslui pasiekti keliami keletas uždavinių:

1. Atskleisti kokios buvo svarbiausios priežastys lėmusios Tomo Venclovos apsisprendimą pasitraukti į Vakarų.
2. Aprašyti kaip Tomas Venclova suvokė savo ir visos išeivijos misiją ir pareigas Lietuvos atžvilgiu.
3. Aptarti kaip Tomas Venclova vertino savo pasirinkimą pasitraukti, jau iš emigranto pozicijų.

---

¹ Aleksandravičius E., *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius, 2000, p. 74 – 75.

² Aleksandravičius E., *Praeitis...* p. 86.

³ Girnius J., Tauta ir tautinė ištikimybė, *Raštai III*, Vilnius, 1995, p. 70.

Darbo chronologinės ribos pagrinde apima XX amžiaus 7 – 8 dešimtmečius, laikotarpį nuo Tomo Venclovos apsisprendimo emigruoti, iki jo išvykimo ir įsitvirtinimo Vakaruose. Tačiau, kartais jos kiek praplečiamos į vieną ar į kitą pusę, kai kalbama apie ankstesnius įvykius, kurie įtakojo apsisprendimą arba pateikiant vėlesnius jo vertinimus.

Darbe daugiausia buvo naudotasi paties Tomo Venclovos straipsniais,⁴ tačiau taip pat buvo labai naudingi ir kitų egzilo galvotojų: Aleksandro Štromo,⁵ Vytauto Kavolio,⁶ straipsniai, Czeslavo Miloszo esė⁷ bei Juozo Girniaus filosofinis veikalas⁸ išėivijos tematika. Taip pat naudingi buvo ir įvairūs interviu su Tomu Venclova. Dauguma jų publikuoti leidinyje „Manau, kad.... Pokalbiai su Tomu Venclova“,⁹ dar keletą jų pavyko rasti spaudoje.¹⁰

Tomas Venclova, kaip egzilas tyrinėtojų dėmesio beveik nėra sulaukęs, sąlyginai išimtimi laikytina Leonido Donskio studija „Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai“. Knygoje aprašomi trys visuomenės ir kultūros kritikos būdai, kylantys iš liberalaus ir modernizuojančio nacionalizmo. L. Donskis nagrinėdamas trijų intelektualų – Vytauto Kavolio, Aleksandro Štromo ir Tomo Venclovos santykį su nacionalizmu, skyriuje, skirtame Tomo Venclovos intelektualiniam portretui atskleisti, trumpai pristato ir jo, kaip išėivio asmenybę.¹¹

---

⁴ Venclova T., *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991/ Venclova T., Lietuvos ir pasaulio pilietis, Aleksandras Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 16.

⁵ Štromas A., Ko mes tikimės iš išėivijos?, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001.

⁶ Kavolis V., *Nepriklausomųjų kelias*, Vilnius, 2006.

⁷ Milosz Cz., *Pavergtas protas*, Vilnius, 1995.

⁸ Girnius J., Tauta ir tautinė išėikimybė, *Raštai III*, Vilnius, 1995.

⁹ *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000.

¹⁰ *Akiračiai*, Čikaga, 1978 – 2010.

¹¹ Donskis L., *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, Vilnius, 2005.

2. TOMO VENCLOVOS EMIGRACIJOS MOTYVAI

Pirmiausia bus aptariamoms svarbiausios aplinkybės kurios tiek tiesiogiai, tiek netiesiogiai, tačiau pamažu vedė Tomą Venclovą priimti sprendimą pasitraukti į Vakarų. Bus bandoma pažvelgti kokie svarbiausi veiksniai, paties T. Venclovos nuomone, labiausiai įtakoję jo apsisprendimą bei su kokiomis nuotaikomis bei jausmais jis paliko šalį.

T. Venclova gimė Klaipėdoje 1937 m. Rugsėjo 11 dieną. Verta paminėti, kad jo tėvas Antanas Venclova buvo garsus poetas, rašytojas bei aukšto rango valdžios pareigūnas sovietinėje Lietuvoje. Tėvo užimamos pareigos bei vardas nemaža dalimi įtakoję ir palyginti lengvą sūnaus gyvenimą. Nors pats Tomas Venclova teigė, kad tėvas nepadėjo jam gauti pareigų ir negynė, tačiau kai kuriais atvejais jį saugojo tėvo pavardė bei materialinė nepriklausomybė.¹² Lietuvoje jis daugiausia dirbo vertėju, šiek tiek reikėsi kaip poetas, eseistas, dėstė Vilniaus universitete.¹³ Tomas Venclova laikė save nonkonformistu nepritampančiu prie oficialių vertybių. Jis teigė, kad jo pažiūros galutinai susiformavo maždaug 1956 metais, po Vengrijos sukilimo, o anksčiau jo gyvenime būta svyravimų bei kompromisų.¹⁴ Jaunystėje buvęs karštas komjaunuolis, tik studijų metais galutinai tapo antitarybininku ir pasirinko disidentų kelią.¹⁵ Pasak jo – „disidentas – tai laisvas žmogus, nepaisant visų išorinių suvaržymų“.¹⁶ O 1962 metais apsisprendė nerašyti ir nesakyti to, kuo netiki.¹⁷ Leonidas Donskis T. Venclovą vertina kaip dvigubą kitamanį, nesuprastą tiek Lietuvoje, tiek diasporoje. Pirmiausia jis buvo politinis disidentas Sovietų Sąjungoje, iš kitos pusės jis nepritarė vyraujančiam lietuviškojo nacionalizmo srovei.¹⁸

Tomas Venclova teigė, kad net ir gyvendamas Lietuvoje jautėsi laisvas, niekada sau ir kitiems nemelavo, nejautė materialinių nepriteklių, dirbo mėgstamą literatūrinį darbą, be to gyvenime jam gelbėjo žymi tėvo pavardė, taigi, kas jį paskatino pasirinkti emigranto dalį? Savo pamąstymuose šia tema Tomas Venclova įvardija net keletą tokių apsisprendimų nulėmusių priežasčių.

Vienas žymiausių XX amžiaus literatų, o taip pat, kaip teigė Leonidas Donskis, Tomo Venclovos artimas draugas, Czesławas Miłosz savo esė bandė pažvelgti į sovietinėse tautose gyvenančio ir

---

¹² Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties formos...*, p. 10.

¹³ Donskis L., *Tapatybė...*, p. 157.

¹⁴ Venclova T., Nerašysiu ir nesakysiu to, kuo netikiu, *Vilties formos...*, p. 30.

¹⁵ Milkova V., T. Venclova: namų neturiu ir tai geras – jausmas, <http://tv.diena.lt/naujienos/t-venclova-namu-neturiu-ir-tai-geras-jausmas-264908>

¹⁶ Venclova T., Nerašysiu ir nesakysiu to, kuo netikiu, *Vilties formos...*, p. 30.

¹⁷ Ten pat, p. 31.

¹⁸ Donskis L., *Tapatybė...*, p. 25.

kuriančio žmogaus būsenas ir jausmus. Anot jo, tokį žmogų dažnai kamavo susidvejinimas, jam buvo sunku išlaikyti pusiausvyrą tarp prisitaikymo ir atmetimo. Pasak Cz. Miloszo, net jeigu kūrėjas sąmoningai priešinasi oficialiajai ideologijai, ši yra toks galingas ginklas, kad savo argumentacijos dėka, vis tiek pašmonėje sugeba palikti tam tikrų žymių. Dėl šios priežasties intelektualas negali kurti „į stalčių“, kadangi nėra tikras, kad ši literatūra bus vertinga. Taigi rašytojas tarsi įtiki, kad gera kūryba tegali būti tik oficialioji. Tokį psichologinį efektą, remdamasis St. Ig Witkiewicziaus romanu „Nepasotinamas“, Cz. Miloszas vadina „Murti - Bingo“ tablete. Net ir tada, kai žmogus praryja šią tabletę ir nusprendžia nebekovoti, „persilaužia“, ir tuomet jį kamuoja dvejonės, dėl išlikusių senų moralinių ir estetinių reikalavimų.¹⁹ Taigi, bet kuriuo atveju kurti buvo pakankamai sudėtinga, intelektualas buvo kankinamas įvairių prieštaringų jausmų, turėjo arba dangstyti kaukėmis, arba užgniaužti kaltės jausmą. Tomas Venclova žvelgdamas į Lietuvą jau iš išeivijos pozicijų, taip pat pastebėjo tokių tablečių poveikį - valdiškoji propaganda veikė žmonių mąstymą, net ir tada, kai jie ja netikėjo.²⁰ „Murti – Bingo“ poveikį T. Venclova patyrė prieš pasitraukimą į Vakarus. Ir tai buvo viena svarbiausių priežasčių privertusi jį emigruoti, kadangi sovietinė aplinka nebuvo pati tinkamiausia vieta kurti gerą poeziją ar išliekamąją vertę turinčią literatūrą. Tomas Venclova teigė, kad negalėtų ir nenorėtų dirbti jokio kito darbo, tik literatūrinį, tačiau suprato, kad Sovietų Sąjungoje šis darbas reikalauja kompromisų bei veidmainystės, todėl daugiausia dirbo gana „saugioje“ srityje, kurioje buvo lengviau išvengti kompromisų – vertimuose. Visgi jautėsi ne pilnai save realizuojąs ir turįs per mažai progų reikštis. Jam buvo svarbi klausytojų auditorija, todėl nenorėjo rašyti „į stalčių“.²¹ Viename interviu Tomas Venclova teigė, jog jis fiziškai nesugebėjo prisiversti rašyti tekstų įrodančių autoriaus „lojalumą“, literatū vadinamų „lokomatyvais“. Dėl to į jį buvo žiūrima pakankamai įtariai, tapo sunkiau išspausdinti savo tekstus net žurnaluose ar laikraščiuose.²²

Galimybės reikštis literatūros srityje ypač susiaurėjo po T. Venclovos tėvo mirties 1971 metais. Iki to laiko jam buvo gerokai lengviau. Dar 1960 metais jis išspausdino keletą eilėraščių rusų disidentų redaguojamame neoficialiame poezijos žurnale „Sintaksis“, pats su keliais bičiuliais įkūrė savilaidos leidyklėlę „Saulutė“ bei kultūros studijų būrelį. Tokia veikla jam ir kitiems baigėsi tardymais, tačiau tuo metu rimtesnių pasekmių neturėjo. 1968 m. jis parašė protesto laišką dėl A. Ginzbuuro ir Jurijaus Galanskovo bylos, tačiau dėl šio poelgio, net nebuvo tardytas. Kaip pats teigė, pasekmes pajuto tik po tėvo mirties, tada buvo atleistas iš universiteto, o jo siūlomi tekstai vis labiau užkliūdavo redaktoriui ir

¹⁹ Milosz Cz., *Pavergtas protas*, Vilnius, 1995, p. 15 – 39.

²⁰ Venclova T., Pažinus „Santarą“ iš tolo, *Vilties formos...*, p. 82.

²¹ Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties formos...*, p. 9.

²² Esu dėkingas Orwelui (Ino Navazelskio ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 200, p. 54.

cenzūrai.²³ 1975 gegužės 9 d. m. T. Venclova parašė atvirą laišką Lietuvos komunistų partijos centro komitetui, kuriame teigė, kad Lietuvoje nebeturi galimybės plėtoti platesnės literatūrinės, mokslinės ir kultūrinės veiklos, todėl norėtų išvykti į Vakarus.²⁴ Tais pačiais metais laiške Vincui Trumpai rašė, kad yra tvirtai nusprendęs palikti Lietuvą ir jo negąsdina tai, jog vakaruose nėra taip lengva, kaip gali atrodyti žvelgiant iš Lietuvos pozicijų.²⁵

Czeslawas Miloszas parūpino jam kvietimą dėstyti Berklio universitete, JAV Kalifornijos valstijoje, tačiau tuo metu išvažiuoti pagal tą kvietimą buvo praktiškai neįmanoma. 1976 m. Tomas Venclova prisijungė prie Helsinkio grupės. Tais pačiais metais Jurijaus Orlovo bute Maskvoje įvyko pirmoji Helsinkio grupės konferencija, kurioje dalyvavo ir T. Venclova. Šis įvykis greitai susilaukė reakcijos, kai kurie grupės nariai buvo įkalinti, o kai kurie, tarp jų ir T. Venclova, buvo išvyti iš Sovietų Sąjungos. Dar Lietuvoje Helsinkio grupės narių tarpe buvo užsimenama, kad reikėtų grupės atstovo Vakaruose, tačiau kuri laiką tai buvo tik teorinė galimybė.²⁶ 1977 metais, Tomas Venclova pasiekė savo tikslą – jam buvo leista išvykti į Vakarus. Čia tikriausiai vėl savo vaidmenį suvaidino žinoma tėvo pavardė bei tai, kad žinios apie jo bylą jau buvo pasiekę Vakarus. Gal būt prie to prisidėjo ir tai, jog Sovietų Sąjunga tikėjosi, jog tokie kaip Tomas Venclova nesugebės pritapti Vakaruose, neras darbo ir galiausiai pasiprašys priimamas atgal.²⁷ Anot Leonido Donskio, Tomas Venclova pasirinko tremtį tam, kad galėtų dirbti sau ir kitiems nemeluodamas bei liktų ištikimas savo etiniams principams bei sąžinei.²⁸ Nors iš kitos pusės, jis yra užsiminęs, kad pritaria Josifo Brodskio žodžiams, jog poetas visada yra tremtyje. T. Venclova taip jautėsi gyvendamas Lietuvoje.²⁹ Galbūt jis turėjo omenyje tokią žmogaus būseną, kurią Czeslawas Miloszas įvardijo kaip vidinę emigraciją, kai žmogus dvasiškai negali pritapti, prisitaikyti prie jį supančio pasaulio ir oficialių vertybių.³⁰

Dar viena priežastis, vertusi Tomą Venclovą susimąstyti apie emigraciją, buvo ne tik kūrybinės laisvės trūkumas ir siauros literatūrinio darbo galimybės, bet ir, kaip pats teigė, noras pamatyti platesnį pasaulį, perskaityti daugiau negu tai buvo įmanoma padaryti Lietuvoje, susitikti su galybe jį dominančių žmonių.³¹ Taip pat jis norėjo išsiveržti iš provincialios aplinkos. Teigia, kad išvyko norėdamas atitrūkti ne

²³ Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties formos...*, p. 10 – 11.

²⁴ Venclova T., Atviras laiškas Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui, *Vilties Formos...*, p. 19 – 20.

²⁵ Venclova, Atsakymas Vincui Trumpai, *Vilties formos...*, p. 22 – 25.

²⁶ Donskis L., *Tapatybė...*, p. 163.

²⁷ Venclova T., Lietuvos ir pasaulio pilietis, Aleksandras Štromas, *Laisvės...*, p. 16.

²⁸ Donskis L., *Tapatybė...*, p. 162.

²⁹ Poetas visada tremtyje (Annos Baczewskajos ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad...*, p. 80.

³⁰ Milosz C., *Pavergtas protas...*, p. 19.

³¹ Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties Formos...*, p. 11.

tik nuo sovietų valdžios, bet tuo pačiu ir nuo lietuvių inteligentijos, kurios kūrybą prilygina bejėgiškam kuždesiui virtuvėje, jį gąsdino inteligentijos noras išsaugoti buvusios nepriklausomybės tradicijas, išskirtinumą, noras gyventi provincialiai ir izoliuotai.³² Kalbėdamas apie lietuvišką kultūrą, T. Venclova pastebėjo, jog Lietuvoje kultūra yra žemesnio lygio negu ji galėtų būti. Pogrindžio literatūrą jis nors ir vertino, tačiau teigė, jog ji per daug ribota, pernelyg užsidariusi senų vertybių garbinime, ir, nors gausiai einanti, yra vienoda, pasikartojanti, per daug dėmesio skirianti faktografijai, turinti netolerancijos žymių. Savilaida anot T. Venclovos stokojo „atskirų gilių mokslinių straipsnių, aukštos kokybės apsakymų ir eilėraščių, esmingų diskusijų, mokslškai pamatuotų fundamentalių studijų“³³ Tuo tarpu oficialioji spauda savikritiška ir įvairi, tačiau jo nuomone, už to slepiasi tik mechaniškas įvairumas, savikritika kaip vidinės silpnybės suvokimas, rafinuotumas, virstantis provinciška proza ar didybės manija, o dvasingumo kita pusė – cinizmas, galiausiai viską vainikuoja visiškas sumaterialėjimas.³⁴ Emigruoti T. Venclovą paskatino ir Aleksandro Štromo, panašaus likimo bičiulio, išreikštas tikėjimas, jog iš Vakarų Lietuvą būtų lengviau paveikti, negu liekant čia, kur veiklos galimybės tokios ribotos.³⁵

Apibendrinant, galima pasakyti, jog apsisprendimas emigruoti nebuvo spontaniškas veiksmas. Jis buvo pakankamai gerai apsvarstytas, pasvėrus visus „už“ ir „prieš“. Nors pati galimybė išvykti atsirado gana netikėtai, tačiau jau keletą metų prieš tai, Tomas Venclova buvo tvirtai apsisprendęs šiuo atžvilgiu ir kryptingai to siekė. Na, o priešais emigruoti T. Venclova rado tikrai daugiau negu pasilikti. Pasitraukti jį skatino tiek asmeninės priežastys (noras laisvai kurti, daugiau pamatyti), tiek viltis, jog galbūt emigracijoje sugebės ne tik išlaisvinti save, bet ir pasitarnauti Lietuvai.

3. EGZILIO MISIJA TOMO VENCLOVOS GALVOJIMUOSE

Skirtingų egzilio generacijų ir politinių pažiūrų atstovai skirtingai suvokė išeivio misiją. Šiame darbe nebus siekiama jas visas pristatyti, bus aptariama tik keletas tokių požiūrio taškų. Šiame skyriuje norima atskleisti kaip savo ir kitų egzilų misiją suvokė T. Venclova ir kokias kitų pažiūras labiausiai kritikavo. Požiūrių įvairovę gerai iliustruoja Egidijus Aleksandravičius viename savo straipsnių išeivijos tema: „Būti didžia karių ir poetų emigracija – štai tokią lemtį matė M. Biržiška. Okupuotųjų pavaduotojų, jų

---

³² Tomas Venclova: laisvė, literatūra, laikmetis (Dimitrijaus Velerio ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad...*, p. 266.

³³ Venclova T., Ar galima kultūros kūryba išeivijoje?, *Vilties formos...*, p. 74.

³⁴ Ten pat., p. 75.

³⁵ Venclova T., Lietuvos ir pasaulio pilietis, Aleksandras Štromas, *Laisvės ...*, p. 16.

minčių įkūnytojų, jų planų realizatorių misiją lietuvių emigracijai skyrė J. Eretas“.³⁶ Juozas Girnius išėiviams taip pat teikė gana didelę reikšmę: „Tautos likimas yra sprendžiamas ne tik krašte, bet ir visur, kur yra jos vaikų“.³⁷ T. Venclovos kartos emigrantas ir bendražygis Aleksandras Štomas šalyje likusią tautą ir išėiviją laikė vientiso tautinio organizmo dalimis: krašto žmonės - kūnas, o išėivija – siela. Jis teigė, kad išėivijos vaidmuo labai svarbus, ji turi atlikti visa, ko neįmanoma atlikti okupacijos sąlygomis: „Tik išėivija gali šiandieną puoselėti gyvą tautos sielą, kad laikui atėjus ji vėl galėtų susijungti su tautos kūnu“.³⁸ Nors būta ir priešingų nuomonių – esą išėivijai nevertėtų kištis į Lietuvos reikalus.

Išėivijoje vyko diskusijos reikia ar nereikia palaikyti ryšius su Lietuva, susiformavo skirtingi požiūriai į likusiuosius Lietuvoje, susidarė dvi priešingos stovyklos – konservatoriai ir liberalai. Buvusi kurso „Intelektualinė lietuvių egzilio istorija“ klausytoja Kristina Matulevičiūtė savo darbe aptarė šių srovių požiūrių raidą, bei pastebėjo, kad aštuntojo dešimtmečio viduryje viršų pradėjo imti liberaliosios krypties atstovų nuomonė, deklaravusi, jog ryšiai su Lietuva yra reikalingi ir naudingi abiem pusėms, o naujas postūmis išėiviams suartėsi su Lietuva atsirado į JAV atvykus naujesiems išėiviams: Aleksandriui Štomui, Tomui Venclovai, ir kitiems, kurie kartu atsivežė ne tik informacijos apie sovietinę Lietuvą, bet ir optimistinę viltį, jog išėivija gali įtakoti Lietuvos ateitį.³⁹ A. Štomas ragino palaikyti nuolatinius intensyvius santykius su Lietuvos žmonėmis, tiek per tiesioginį bendravimą, tiek per apsikėitimą spauda.⁴⁰ Tomui Venclovai kaip ir santariečiams buvo artimas 1965 metais profesoriaus Stepono Kairio Kaminsko suformuluotas „Veido į Lietuvą“ principas, tuo tarpu, anot jo paties, daugelis kitų buvo prieš tai nusistatę.⁴¹ Tomui Venclovai ir Aleksandriui Štomui, išreiškus mintį, jog Sovietų sąjunga neamžina ir greitai subyrės bei vėl pradėjus aktyviau kelti Lietuvos išlaisvinimo klausimą, spaudoje pasirodė ir tokia nuomonė, kad tai žingsnis 30 metų atgal, kad, atvirkščiai, reikėtų daugiau kalbėti apie tai, kaip reiktų elgtis žmonėms tiek Lietuvoje tiek išėivijoje, jeigu tokia padėtis dar ilgai užsitęstų.⁴² Tomas Venclova teigė, kad būtent jo kartos emigrantai „sau pasirinko labai prasmingą statusą – ne pralaimėjusiųjų statusą, kaip pirmoji ir antroji emigracija, bet žmonių, kurie nepripažįsta savęs pralaimėjusiais; ne bėglių statusą, bet sąmoningai pasitraukusių“.⁴³ Taigi jiems tenka ypač svarbi misija Lietuvos laisvinimo darbe.

---

³⁶ Aleksandravičius E., *Praeitis...* p. 88.

³⁷ Girnius J., *Tauta...*, p. 74.

³⁸ Štomas A., Ko mes tikimės iš išėivijos?, *Laisvės ...*, p. 131.

³⁹ Matulevičiūtė K., Požiūris į likusiuosius 1975 – 1980 m., <http://www.iseivijosinstitutas.lt/get.php?f.622>

⁴⁰ Štomas A., Ko mes tikimės iš išėivijos?, *Laisvės ...*, p. 136.

⁴¹ Interviu su Tomu Venclova (nesutrumpintas), <http://www.vjk.lt/2009/07/17/interviu-su-tomu-venclova-nesutrumpintas.html>

⁴² Esminiai klausimai, *Akiračiai*, Čikaga, 1978, Nr. 10, p. 3.

⁴³ Venclova T., Išėivija ir kultūrinis procesas, *Metmenys*, Čikaga, 1983, Nr. 45., p. 162.

Tomas Venclova JAV įsitraukė į liberalųjį intelektualinį ir kultūrinį lietuvių išėivių sąjūdį. Jis buvo artimas savo pažiuromis ir artimai draugavo su Czeslawu Miloszu ir Josifu Brodskiu bei savo likimą susiejo su „Šviesa – Santara“⁴⁴. Tomo Venclovos teigimu, atvykęs į Ameriką, jis susilaukė kvietimų dalyvauti įvairių išėivijos organizacijų veikloje, tačiau tik „Santaros – Šviesos“ veikla jam atrodė prasminga ir artima jo pažiuroms.⁴⁵ Tuo tarpu konservatyviosios emigrantų srovės atstovai rodėsi užsisklendę senose neaktualiose problemose bei neveiksnume: „Daugumos emigrantų šūkiausiai ir raginimai laisvinti Lietuvą buvo virtę tuščiu ritualu, kuris dangstė netikėjimą bet kokiais pakitimais ir mirtiną komunizmo baimę“.⁴⁶ Šiuo požiūriu Tomo Venclovos nuomonė sutapo su Vytauto Kavolio, kuris dar gerokai anksčiau pastebėjo, kad tiek išėivijos spaudoje tiek organizacijų veikloje vyrauja senų laikų prisiminimų dvasia, stabų garbinimas, tuščiažodžiavimas, grupinis dogmatizmas. O svarbiausias jo priekaištas buvo tas: „kad ji [lietuvybė – J.J.] neaktuali, nešiandieniška, apaugusi, kaip Trakų pilis, įspūdingiausiomis kerpėmis ir voratinklais. Ji nebeatsako šiandienos klausimą, ji nebežiūri į šiandieną padėtį ir jos reikalavimus. Nuotaikos, kurios vyrauja lietuviškajam gyvenime, pilnai užsitarnauja archyvinės kultūros vardo“.⁴⁷ Šie jo žodžiai buvo pasakyti 1957 metais, tačiau, panašu, kad iki T. Venclovos laikų padėtis nelabai pasikeitė. Tuo tarpu T. Venclova kalbėdamas apie santariečius, teigė: „Tai buvo žmonės, dažniausiai jau baigę normalius vakarietiškus universitetus ir atsikratę kai kurių lietuviškų anachronizmų. Atsikratę provincialumo, perdėto prisirišimo prie smetoninės Lietuvos, prie kaimo. Atsikratę polinkių į tvirtą ranką, diktatūrą, protingai žiūrintys į kolaboravimo su nacizmu klausimą, kuo negalėjo pasigirti, pavyzdžiui, frontininkai. Santariečiai tuos dalykus vertino pagal vakarietiškos civilizacijos standartus“⁴⁸.

Tomas Venclova tikėjo, kad išėiviai gali padaryti didelį poveikį tėvynei, taigi labai rimtai žiūrėjo į jų misiją. Jam emigracijos sluoksniu „kultūros „antrasis balsas“, ypač pravartus tada, kai pirmasis tyli arba traukia ne tą melodiją“.⁴⁹ Egziliui, o taip pat ir sau jis siūlė vadovautis etine taisykle: „kur bebūtu, kas tau beatsitiktų, turi elgtis taip, kad tavo elgesys neštų bet kuriomis sąlygomis tavo visuomenei, tavo tautai, o per ją ir žmonijai gerą, o ne blogą, ar bent jau žymiai daugiau gero nei blogo“.⁵⁰ Šiai taisyklei įgyvendinti jis siūlė konkrečius būdus, kokiomis vertybėmis turi vadovautis ir kaip turi elgtis išėivis, kad

---

⁴⁴ Donskis L., *Tapatybė...*, p. 165.

⁴⁵ Veidu į Lietuvą: Santaros Šviesos likimai, *Akiračiai*, Kaunas, 2010 04, Nr. 410, p. 7.

⁴⁶ Venclova T., Lietuvos ir pasaulio pilietis, Aleksandras Štomas, *Laisvės...*, p. 20.

⁴⁷ Kavolis V., *Nepriklausomųjų kelias*, Vilnius, 2006, p. 126.

⁴⁸ Interviu su Tomu Venclova (nesutrumpintas), <http://www.vjk.lt/2009/07/17/interviu-su-tomu-venclova-nesutrumpintas.html>

⁴⁹ Venclova T., Atsakymas Vincui Trumpai, *Vilties formos...*, p. 24.

⁵⁰ Venclova T., Atsparumo metai, *Vilties formos...*, p. 72.

įvykdytų misiją savo šaliai. Tomui Venclovai, kaip ir daugeliui kitų egzilų atrodė, jog vienas svarbiausių metodų šios taisyklės įgyvendinimui yra kultūros kūryba, kadangi, jo nuomone, nors Lietuvoje ir yra šiokios tokios galimybės reikštis šioje srityje, tačiau jos gerokai nepakankamos. Antroji, svarbi emigranto užduotis – būti jungiamąja grandimi tarp Lietuvos pagrindinės bei legaliosios kultūrų, kadangi emigracijoje galima sekti ir vertinti ar net paveikti jas abi, svarbu, kad emigrantų diskusijos patektų į Lietuvą, kas ir padėtų užmegzti ryšį tarp šių kultūrų. Visa egzilio literatūra turėtų pasiekti Lietuvą, taigi turėtų vykti nuolatinė diskusija su tiek su legaliai, tiek nelegaliai dirbančiais lietuviais.⁵¹ Svarbi ne vien informacinė išėivijos funkcija, tačiau T. Venclovos žodžiais tariant: „emigracija turi auklėti Lietuvos politinę klasę, turi vadovauti Lietuvai, turi skatinti tas kultūros ir politikos tendencijas, kurios Lietuvoje vis labiau ir labiau reikšės“.⁵²

Tomas Venclova manė, kad iš egzilio kūrybos nereikėtų reikalauti specialaus lietuviškumo, kadangi tai ne tik siaurina menininko galimybes, bet pakerta jo reikšmę tautai. Jo nuomone tai, kad praradus savo žemę, lengvai galima prarasti ir kalbą bei lietuviškumą – tėra mitas, atvirkščiai, jis teigė, kad nuo lietuviškumo praktiškai neįmanoma pabėgti, tačiau jo ir nereiktų pernelyg sureikšminti kūryboje. Jo nuomone, kai kurie nelietuviškai parašyti kūriniai (Pvz.: A. J. Greimo, O. V. Milašiaus) gali net labiau išskelti Lietuvos vardą negu lietuviškai rašytieji. Svarbiausia neignoruoti lietuviškumo ir nenutraukti ryšių su lietuviška visuomene, o visa egzilinė veikla turėtų būti orientuota į Lietuvą. Anot jo, į Lietuvą turėtų būti transliuojama ir Vakarų kultūrinis patyrimas, pilietinių teisių sąvokos, demokratijos, tolerancijos sąvokos, kurių lietuviams prireiks atkūrus Lietuvą.⁵³ Nors, anot T. Venclovos, lietuvių kalbos nereikėtų pernelyg akcentuoti, tačiau vis dėlto, jo nuomone, kalba yra vienas svarbiausių tapatybės ženklų, o lietuvis praradęs kalbą, praranda ir nemažą dalį savo tautinės tapatybės.⁵⁴ T. Venclovos nuomone, Lietuvos egzilai neturėtų jaustis menki ir vieniši, kadangi jie tokie nėra, o tokios jausenos skatina juos užsidaryti savyje ir galvoti, jog nieko neįmanoma pakeisti. Tokį požiūrį kritikuoja ir Aleksandras Štomas, teigdamas, jog mažos tautos kompleksas skatina atsiribojimą, kuris padeda tik užsikonservuoti ir išlaikyti provincialumą.⁵⁵

Taigi, Tomas Venclova egzilus ragino ne ilgėtis Lietuvos praeities, bet aktyviai veikti kuriant jos ateitį. Atvykęs gana vėlai, jis ir dar keli jo kartos emigrantai, vėl įžiebė gerokai prigesusią viltį, jog dar įmanoma sulaukti Lietuvos nepriklausomybės. Jis nemanė, kad emigrantai yra per maži ar per silpni

⁵¹ Venclova T., Ar galima kultūros kūryba išėivijoje? *Vilties formos...*, p. 72 – 76.

⁵² Veidu į Lietuvą: Santaros Veidu į Lietuvą: Santaros Šviesos likimai, *Akiračiai*, Kaunas, 2010 04, Nr. 410, p. 13.

⁵³ Venclova T., Ar galima kultūros kūryba išėivijoje? *Vilties formos...*, p. 78 – 81.

⁵⁴ Savukynas V., Esu lietuvis, niekuo kitu negaliu ir nenorėčiau būti, *Akiračiai*, Kaunas, 2007 07, Nr. 9, p. 9.

⁵⁵ Štomas A., Tautiškumas ir universalumas, *Laisvės...*, p. 317 – 318.

įtakoti būsimos Lietuvos ateitį, todėl ragino juos aktyviai veikti ir daryti viską, kad padėti pagrindus nepriklausomybei. Ypač didelę reikšmę Tomas Venclova skyrė intelektualinei kūrybai ir jos dialogui su Lietuva.

4. EMIGRANTO TOMO VENCLOVOS AUTOREFLEKSIJOS

Tomas Venclova kiek kitaip negu dauguma išeivių suvokė pačią emigraciją kaip reiškinį. Daugeliui pasitraukimas iš Lietuvos buvo skausminga patirtis. Vytauto Kavolio žodžiais tariant, išeiviai jautėsi nužeminti ar net istorijos triuškinami. Visiškai natūralu, kad tokie jausmai kilo žmogui praradusiam ne tik savo žemę, bet ir buvusį gyvenimą, turinčiam ne tik vėl pradėti naują gyvenimą, bet ir iš naujo permąstyti visą savo vertybių sistemą. Šiame skyriuje bus bandoma atsakyti, kodėl Tomas Venclova jautėsi kitaip negu daugelis egzilų, kodėl jam išvykimas nebuvo skausmingas ir tremtinio dalios jis nelaikė nelaime.

Tomas Venclova emigraciją laikė normaliu XX amžiaus reiškiniumi, teigė, kad emigracija yra galima ne tik bėgant nuo totalitarizmo, bet nesmerktina ir tuo atveju, jei žmogus išvyksta svetimose šalyje ieškoti geresnių sąlygų, geresnio darbo, kultūrinių ar mokslinių naujovių, o kartais tiesiog nuotykiu, kiekviena tauta turi turėti savo emigrantų sluoksnius svetur.⁵⁶ Jo nuomone, emigracija – užduotis ir iššūkis, likimas, o kartais ir geriausias būdas atlikti savo pareigą tautai. Viename savo interviu jis teigė: „Lietuvoje buvau vienišas poetas ir toji vienatvė sušvelnino susidūrimo su kitu pasauliu šoką“.⁵⁷ Galbūt susidūrimas buvo pakankamai lengvas ir dėl to, kad anot jo paties, jis iš Vakarų tikėjosi žymiai mažiau negu kiti, kadangi buvo apsigimęs skeptikas, o taip pat turėjo apie Vakarus daugiau informacijos.⁵⁸ T. Venclova savo išvykimą prilygina lošimui Las Vegase, kadangi nepaisant turimos informacijos, Vakarus jis įsivaizdavo gana miglotai, nežinojo, kas jo laukia, taigi rinkosi, jo nuomone, mažesnę blogybę iš dviejų, tačiau vėliau teigė, jog šią partiją jam pavyko išlošti ir jis džiaugėsi visomis galimybėmis, kurias jam suteikė Vakarų Pasaulis.⁵⁹

Tikriausiai jo jausmams įtakos turėjo ir jo išvykimo laikotarpis – jis ilgą laiką gyveno Sovietinėje Lietuvoje, todėl puikiai ją pažinojo, o žmonės, subrendę Nepriklausomoje Lietuvoje, turėjo jai gerokai daugiau sentimentų. Taip pat, reikia priminti ir tą faktą, kad jo niekas nevertė emigruoti, jis šiam žingsniui ruošėsi gana ilgai. Skaitant jo atsiliepimus apie gyvenimą Vakaruose, galima justti tam tikrą

⁵⁶ Venclova T., Ar galima kultūros kūryba išeivijoje?, *Vilties formos...*, p. 77 – 78.

⁵⁷ Kuždesio gramatika (Agatos Tuszinskos ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad...*, p. 152.

⁵⁸ Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties formos...*, p. 14.

⁵⁹ Venclova T., Rašyti savaip, *Lietuva Pasaulyje*, Čikaga, 1981p. 178 – 179.

pasididžiavimą savimi, dažnai pabrėžiama, jog jam puikiai pavyko susitvarkyti savo gyvenimą. Galbūt tai akcentuojama todėl, jog jam išvažiavus buvo tikimasi, kad jis nepritaps ir vėl norės grįžti atgal, taigi, jis norėjo sau, tarybų valdžiai ir kitiems emigrantams įrodyti, jog įmanoma ne tik iš Lietuvos emigruoti, bet ir sėkmingai įsitvirtinti Vakaruose.

Tomui Venclovai įsikurti Vakaruose bei gauti akademinio darbo padėjo ir nemažas anksčiau emigravusių pažįstamų ratas. Nors, kaip pats teigė, Vakaruose nesitikėjo lengvo gyvenimo, tačiau didelių sunkumų jam patirti neteko, jis ne tik niekada nebuvo bedarbiu, bet ir užsiėmė savo mėgstama veikla: dirbo Berklio, Los Andželo, Jeilio universitetuose, išleido nemažai knygų, daug keliavo. Vieninteliai ir didžiausi sunkumai, jo nuomone, buvo kalbinis barjeras, kurį gana greitai įveikė bei didelė biurokratija.⁶⁰ Taigi, Tomas Venclova nejuto emigracinės nostalgijos, o atvirškščiai, jautėsi gyvenęs turiningai bei aktyviai, ko negalėjo būti Lietuvoje. Nors ir Lietuvoje Tomo Venclovos kūryba buvo skaitoma, tačiau, jo teigimu, tik Vakaruose jis pasijuto esąs literatas, patyrė, kas yra literatūros vakarai, knygų pristatymai ir kiti literatūrai malonūs dalykai.⁶¹

Praėjus nemažam laiko tarpui ne tik po išvykimo iš Lietuvos, bet ir prabėgus dvidešimtmečiui po Lietuvos atkūrimo Tomas Venclova interviu paklaustas ką jis dabar laiko savo namais, atsakė kad jo namai ir Lietuvoje, ir Amerikoje (Nju Heiveno miestelyje), ir Lenkijoje, ir Juodkalnijoje. Teigė, aiškių namų neturįs ir tai: „ganėtinai geras jausmas, kai beveik visur, ypač Europoje, jautiesi kaip namie“.⁶²

Tomas Venclova buvo liberalių bei kosmopolitiškų pažiūrų žmogus, kurio namais galėjo tapti bet kuri pasaulio šalis, tačiau tuo pačiu išlaikė lietuviškumą. Vakaruose jis jautėsi galįs tiek dėl savęs, tiek dėl Lietuvos nuveikti daugiau negu joje likęs. Apskritai, būti lietuviu jam nereiškė užsidaryti šalies ribose, „Tai reiškia, kad Lietuva tau turi rūpėti daugiau negu kitos pasaulio šalys. Tu gali būti rusas, lenkas, žydas, vokietis, kinas, afrikietis, gyvenantis ar tik gyvenęs Lietuvoje, bet šios šalies reikalai tau turi būti svarbesni nei bet kurio kito pasaulio krašto reikalai. Jei taip yra, esi lietuvis – ne siaura etnine, bet pilietine prasme“.⁶³

Apibendrinant Tomo Venclovos požiūrį į emigraciją ir egzilį, negalima nepaminėti jo samprotavimų apie kunigaikštį Andriejų Kurbskį, kurį jis pavadino „visų disidentų ir emigrantų protėviu“. Šią istoriją jis prisimena, ne vien todėl, kad A. Kurbskis buvo vienas pirmųjų rusų emigrantų, bet ir todėl, kad tai

⁶⁰ Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties formos...*, p. 14 – 17.

⁶¹ Venclova T., Rašyti savaip, *Lietuva ...*, p. 177.

⁶² Milkova V., T. Venclova: namų neturiu ir tai geras – jausmas, <http://tv.diena.lt/naujienos/t-venclova-namu-neturiu-ir-tai-geras-jausmas-264908>

⁶³ Milkova V., T. Venclova: namų neturiu ir tai geras – jausmas, <http://tv.diena.lt/naujienos/t-venclova-namu-neturiu-ir-tai-geras-jausmas-264908>

buvo žmogus pasipriešinęs visuotinai priimtina tvarkai ir to meto Rusijoje, užsitraukęs Ivano Rūščiojo nemalonę, padarė tai, kas atrodė neįmanoma, tapo disidentu bei emigrantu. Nepaisant to, kad emigracijoje jo gyvenimas nenusisekė, jo laišakai Ivanui Rūščiajam nepasiekė savo tikslo ir jis mirė palaužtas bei nuskurdęs, tačiau, anot T. Venclovos, jis buvo teišus, kadangi „išdrįso persikąsti bambagyslę“ ir pasirinko trečiąjį kelią, nors atrodė buvo galimi tik du – pasilikti Rusijoje iš lojalumo valdovui arba žūti.⁶⁴ Tomas Venclova Andrejaus Kurbskio istorijoje išvelgė panašumų su šiuolaikinės emigracijos problemomis ir galbūt net konkrečiai su savo paties atveju.

---

⁶⁴ Venclova T., Bergždžios pastangos: kunigaikščio Andrejaus Kurbskio istorija, *Vilties formos...*, p. 384 – 393.

5. IŠVADOS

1. Užaugęs Tarybų Sąjungai lojalioje šeimoje, Tomas Venclova pasirinko kitokį kelią – tapo disidentu. Nors Lietuvoje jis turėjo palyginti geras tiek materialines, tiek kūrybines sąlygas, tačiau čia nesugebėjo pritapti, todėl nusprendė pasitraukti į Vakarų. Žengti šį žingsnį jį paskatino daugelis priežasčių, pradedant kūrybinės laisvės trūkumu ir siauromis literatūrinio darbo galimybėmis, kurios dar labiau sumažėjo po žymaus tėvo mirties ir baigiant noru pamatyti Pasaulį, pakeliauti bei viltimis, jog galbūt iš Vakarų pavyks daugiau pasitarnauti Lietuvos labui, negu joje pasiliekančiam.
2. Vakaruose Tomui Venclovai artimiausios buvo „Šviesos – Santaros“ draugijos narių idėjos, kurios propagavo bei skatino išeivijos bendravimą su Lietuva. Pats T. Venclova egziliją vertino kaip labai reikšmingą veiksnį Lietuvos laisvinimo darbe. Svarbiausiu išeivijos uždaviniu jis laikė literatūros kūrimą bei jos transliavimą į Lietuvą, jis tikėjo, jog išeiviai gali padaryti didelį poveikį Lietuvai, todėl siūlė jiems ne atsiriboti, o, atvirkščiai, palaikyti pastovų dialogą su Lietuva, jai vadovauti.
3. Tomas Venclova kosmopolitiškų pažiūrų žmogus, todėl Vakarai lengvai tapo antrais jo namais. Emigracijos jis nelaikė nelaime, atvirkščiai, normaliu reiškiniu, todėl nejautė daugeliui kitų emigrantų būdingos nostalgijos. Sąmoningai pasirinkęs pasitraukimą iš Lietuvos, Vakaruose jis rado daugiau negu tikėjosi – mėgstamą darbą, galimybę keliauti. Taip pat reikia pažymėti, kad jis neatsiribojo ir nuo santykių su Lietuva bei išlaikė lietuviškumą.

6. ŠALTINIŲ IR LITERATŪROS SĄRAŠAS

Šaltiniai

1. Esminiai klausimai, *Akiračiai*, Čikaga, 1978, Nr. 10.
2. Esu dėkingas Orwelui (Ino Navazelskio ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000.
3. Girnius J., Tauta ir tautinė ištikimybė, *Raštai III*, Vilnius, 1995.
4. Interviu su Tomu Venclova (nesutrumpintas), <http://www.vjk.lt/2009/07/17/interviu-su-tomu-venclova-nesutrumpintas.html>
5. Kavolis V., *Nepriklausomųjų kelias*, Vilnius, 2006.
6. Kuždesio gramatika (Agatos Tuszinskos ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000.
7. Milkova V., T. Venclova: namų neturiu ir tai geras – jausmas, <http://tv.diena.lt/naujienos/t-venclova-namu-neturiu-ir-tai-geras-jausmas-264908>
8. Milosz Cz., *Pavergtas protas*, Vilnius, 1995.
9. Poetas visada tremtyje (Annos Baczewskajos ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000.
10. Savukynas V., Esu lietuvis, niekuo kitu negaliu ir nenorėčiau būti, *Akiračiai*, Kaunas, 2007 07, Nr. 9.
11. Štromas A., Ko mes tikimės iš išeivijos?, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001.
12. Štromas A., Tautiškumas ir universalumas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001.
13. Tomas Venclova: laisvė, literatūra, laikmetis (Dimitrijaus Velerio ir Tomo Venclovos pokalbis), *Manau, kad... Pokalbiai su Tomu Venclova*, Vilnius, 2000.
14. Veidu į Lietuvą: Santaros Šviesos likimai, *Akiračiai*, Kaunas, 2010 04, Nr. 410.
15. Venclova T., Ar galima kultūros kūryba išeivijoje? *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
16. Venclova T., Atsakymas Vincui Trumpai, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
17. Venclova T., Atsparumo metai, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.

18. Venclova T., Atviras laiškas Lietuvos komunistų partijos Centro komitetui, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
19. Venclova T., Bergždžios pastangos: kunigaikščio Andrejaus Kurbskio istorija, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
20. Venclova T., Beveik autobiografija, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
21. Venclova T., Išeivija ir kultūrinis procesas, *Metmenys*, Čikaga, 1983, Nr. 45.
22. Venclova T., Lietuvos ir pasaulio pilietis, Aleksandras Štromas, *Laisvės horizontai*, Vilnius, 2001, p. 16.
23. Venclova T., Nerašysiu ir nesakysiu to, kuo netikiu, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
24. Venclova T., Pažinus „Santarą“ iš tolo, *Vilties formos: eseistika ir publicistika*, Vilnius, 1991.
25. Venclova T., Rašyti savaip, *Lietuva Pasaulyje*, Čikaga, 1981.

Literatūra

1. Aleksandravičius E., *Praeitis, istorija ir istorikai*, Vilnius, 2000.
2. Donskis L., *Tapatybė ir laisvė: trys intelektualiniai portretai*, Vilnius, 2005.
3. Matulevičiūtė K., Požiūris į likusiuosius 1975 – 1980 m.,
<http://www.iseivijosinstitutas.lt/get.php?f.622>